

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Навчально-науковий інститут № 3

Кафедра психології, соціології та педагогіки

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни

«СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ»

обов'язкових компонент

освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 «Психологія»

(Поліцейські)

**за темою – ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ ЯК ГАЛУЗІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ**

Вінниця 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від № 14.08.2024 року № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою ННІ № 3
Протокол від 09.08.2024 року № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 року № 7

Розглянуто на засіданні кафедри педагогіки та психології (протокол
від 08.07.2024 року № 13)

Розробники:

Професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3 ХНУВС,
доктор психологічних наук, професор – Мілорадова Н.Е.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології факультету № 3 ХНУВС,
кандидат психологічних наук, доцент – Доценко В.В.

План лекцій:

1. Предмет соціальної психології. Види соціально-психологічних явищ.
2. Місце соціальної психології серед інших наук та структура соціальної психології.
3. Історія розвитку соціальної психології.
4. Основні напрямки зарубіжної соціальної психології.
  - Біхевіористичний напрямок.
  - Когнітивний напрямок.
  - Психоеаналіз .
  - Символічний інтеракціонізм.
5. Методологія та методи соціально-психологічного дослідження.

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна:

1. Малкова Т.М. Соціальна психологія: план-конспект лекцій і семінарів. Київ. 2016. 132 с. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/materiali-lektsij/malkova_0001.pdf.
2. Москаленко В.В. Соціальна психологія : підручник : затверджено МОН України. Акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. Київ : Центр учб. літ., 2016. 687 с.
3. Основи соціальної психології : підручник для закладів вищої освіти / П. П. Горностай, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін. ; за ред. М. М. Слюсаревського. Київ : Талком, 2018. 580 с. <https://lib.iitta.gov.ua/724248/1/%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20%D1%81%D0%BE%D1%86.%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97.%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>
4. Соціальна психологія: навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра / Н. Ю. Волянчук та ін. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.
5. Шахова О.Г. Соціальна психологія особистості : навч. посіб. Харків : Контраст, 2019. 115 с.

Допоміжна:

1. Бабаян Ю.О. Соціальна психологія. Хрестоматія: навчальний посібник. Миколаїв: Іліон, 2017. 286 с.
2. Зелінська Т.М., Михайлова І.В., Демерс А.Е. Практикум із соціальної психології: Навч. посібн. Київ: Каравела, 2016. 232 с.
3. Козлова О.А. Соціальна психологія особистості та спілкування: практикум для студентів спеціальності 6.030101 «Соціологія». Харків: НТУ «ХП», 2017. 172 с.

4. Методичні рекомендації з курсу «Соціальна психологія»/ [уклад. Фальковська Л.М., Шмиглюк О.Г.] Житомир, 2015. 95 с. <https://core.ac.uk/download/pdf/83534998.pdf>
5. Подшивалкіна В.І. Соціально-психологічний практикум. К. : КНТ, 2015. 104 с.
6. Скорюк В.Д. Социальная психология в схемах и комментариях : учеб.-практ. пос. Киев : Сварог, 2017. 207 с.
7. Соціальна психологія в Україні: довідник / за ред. М. М. Слюсаревського. Вид. друге, перероб. і допов. Київ: Талком, 2019. 324 с.
8. Сурякова М.В., Панфілова Г.Б., Склянська О.В. Соціальна психологія (з основами соціально-психологічного тренінгу): навч. посібник [електронне видання]. Дніпро: Середняк Т. К., 2021. 150 с.
9. Чалдині Р. Психологія впливу. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 351 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Міжнародний науковий журнал «Науковий огляд». URL: <http://naukajournal.org/соціальна+психологія>
2. Офіційний сайт відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/institute/dep/soc-ps>
3. Офіційний сайт Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
4. Психологічний он-лайн журнал. URL: <http://www.psychologytoday.com/>
5. Український центр політичного менеджменту. Соціальна психологія: науковий журнал / голов. ред. Ю.Ж. Шайгородський. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/SP.php3>
6. Moodle (MIA: OCBITA). URL: <https://www.lvduvs.edu.ua/elektronnyi-katalo>

Текст лекції

1.Предмет соціальної психології. Види соціально-психологічних явищ.

Соціальна психологія як наука досить молода. Більшість дослідників вважає, що вона стала самостійною в першій половині ХХ ст. Існують також інші думки. Дехто стверджує, що соціальна психологія виникла в 90-і роки ХІХ ст., пов'язуючи цей термін з датою виходу в 1895 р. роботи Г. Лебона «Психологія народів і мас». Інші дослідники прямо вказують на дату 1908 р. як рік народження соціальної психології, коли одночасно вийшло дві книги: Уільяма Мак-Даугалла «Вступ в соціальну психологію», яка вийшла в Лондоні, і Едварда Росса «Соціальна психологія», яка вийшла в Нью-Йорку. Б.Д. Паригін стверджує, що соціальна психологія оформилась в самостійну науку в 70-х роках ХХ ст.

Такий різнобій у визначенні цієї дати пояснюється тим, що назвати точну дату появи науки, як народження дитини, неможливо, бо становлення науки, її розвиток – це багатоманітний, розтягнутий у часі процес.

Соціальна психологія як самостійна галузь наукового знання почала формуватися в кінці ХІХ ст., Хоча саме поняття стало широко вживатися тільки після 1908 року.

Деякі питання соціальної психології були поставлені давно в рамках філософії і носили характер осмислення особливостей взаємини людини і суспільства.

Однак дослідження власне соціально-психологічних наукових проблем почалося в ХІХ ст., коли соціологи, психологи, філософи, літературознавці, етнографи, медики стали аналізувати психологічні феномени великих соціальних груп і особливості психічних процесів і поведінки людини залежно від впливу навколишніх людей.

Сучасні уявлення про предмет соціальної психології є надзвичайно диференційованими, тобто такими, що відрізняються один від одного, що характерно для більшості суміжних галузей науки, до яких відноситься соціальна психологія.

Предметом соціальної психології є вивчення особливостей поведінки, діяльності і спілкування людей, обумовлених їх включенням в соціальні групи та психологічних характеристики груп.

У різні періоди розвитку соціальної психології її предметом вважали:

- причинну зумовленість психічного соціальним. Довкола цієї проблематики дискутували вчені у 20-ті роки ХХ ст., що стимулювало розвиток соціально-психологічних досліджень у межах загальної психології та педагогіки;

- співвідношення соціальної (суспільної) психології та ідеології, психології соціальних груп та особистості (традиції, громадська думка, звичаї, інші масові психічні явища суспільної свідомості);

- закономірності поведінки людей, зумовлені їх спільною діяльністю, взаємодією та взаємовпливами. Цей погляд на соціальну психологію, що поєднав психологічний і соціологічний підходи, сформувався внаслідок дискусій про предмет соціальної психології у 20-ті, 60-ті роки ХХ ст. Він засвідчив, що предмет соціальної психології можна визначати, беручи за основу як особистість, так і масові психічні явища. Послугуючись цими критеріями, сучасний російський соціальний психолог Галина Андрєєва предметом соціальної психології вважає вивчення закономірностей поведінки та діяльності людей, зумовлених включенням їх до соціальних груп, а також психологічні характеристики цих груп.

Соціальна психологія вивчає наступні явища:

- *психологічні процеси, стани й властивості індивіда*, які проявляються в результаті його включення у відносини з іншими людьми, у різні соціальні групи (родину, навчальні й трудові групи й т. ін.) і в цілому в систему соціальних відносин (економічних, політичних, управлінських, правових і ін.). Найбільш часто вивчаються такі прояви особистості в групах, як: товариськість, агресивність, сумісність із іншими людьми, конфліктність та ін.;

- *феномен взаємодії між людьми*, зокрема, феномен спілкування. Взаємодія може бути не тільки міжособистісною, але й між особистістю й групою, а також міжгруповою;

- *психологічні процеси, стани й властивості різних соціальних груп* як цілісних утворень, які відрізняються один від одного. Найбільший інтерес соціальних психологів викликають дослідження соціально-психологічного клімату групи й конфліктних відносин (групових станів), лідерства й групових дій (групових процесів), згуртованості, спрацьованості й конфліктності (групових властивостей) та ін.;

- *масові психічні явища*, такі як: поведінка юрби, паніка, слухи, мода, масові ентузіазм, радість, апатія, страхи тощо.

Поєднуючи різні підходи до розуміння предмета соціальної психології, можна дати наступне її визначення:

Соціальна психологія – це галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності й механізми поведінки, спілкування й діяльності людей, обумовлених їх включеністю в соціальні групи, а також психологічні особливості самих груп.

Іншими словами, соціальна психологія вивчає психологічні явища (процеси, стани й властивості), що характеризують індивіда й групу як суб'єктів соціальної взаємодії.

Залежно від того або іншого розуміння предмета соціальної психології виділяються основні об'єкти її вивчення, тобто носії соціально-психологічних явищ.

До них відноситься:

- *особистість у групі* (системі відносин), взаємодія в системі „*особистість – особистість*” (батько – дитина, керівник – виконавець, лікар – хворий, психолог – клієнт і т.ін.);

- *мала група* (родина, шкільний клас, трудова бригада, група друзів і т. і.), взаємодія в системі „*особистість – група*” (лідер - ведені, керівник - трудовий колектив, новачок - шкільний клас тощо), взаємодія в системі „*група – група*” (змагання команд, групові переговори, міжгрупові конфлікти тощо);

- *велика соціальна група* (етнос, партія, суспільний рух, соціальні прошарки, територіальна, конфесіональна групи тощо).

Соціальна психологія – галузь психології, що вивчає психологічні особливості і закономірності поведінки і діяльності людей, обумовлені їхнім вмиканням у соціальні групи й існуванням у них, а також психологічні характеристики самих цих груп. Розглядає закономірності взаємодії особистості і соціуму, формування і розвитку груп. Одна з головних гілок психології.

Соціальна психологія – це наукове дослідження того, про що люди думають, як вони впливають один на одного і як ставляться друг до друга. Соціальна психологія – дочірня галузь соціології і психології. У порівнянні з психологією особистості соціальна психологія менше зосереджена на розходженнях між індивідами і більш – на тому, як люди в загальному оцінюють один одного і впливають один на одного.

Соціальна психологія – екзогенна наука; вона виявляє, як соціальні умови впливають на поведінку. Існує багато різних точок зору на природу людини, кожна з яких має свій власний набір питань і відповідей.

Розвиваючись у єдності теоретичних і практичних аспектів, соціальна психологія постійно поглиблює і розширює свій предмет, паралельно розв'язуючи конкретні соціально-психологічні проблеми, тим самим виконуючи різноманітні теоретичні і прикладні завдання:

- розв'язання загальних наукових проблем, пов'язаних із формуванням знань про соціально-психологічну реальність, поясненням процесу суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності, розробленням соціально-психологічних концепцій про взаємодію між людьми та соціальними спільнотами, методологію, методи, способи соціально-психологічних досліджень (соціально-психологічні прояви особистості, сфера спілкування, міжособистісних стосунків та групових процесів, соціально-психологічні явища у макросередовищі та ін.);

- вивчення проблем, пов'язаних зі змінами соціально-психологічної реальності, аналізом шляхів і засобів впливу на механізми її становлення, розвитку та функціонування;

- теоретичне осмислення місця і ролі людини, що розвивається, у суспільстві, яке також змінюється; виявлення конкретних соціально-психологічних характеристик особистості, найпоширеніших її соціально-психологічних типів, комунікативних програм поведінки;

- дослідження відносин і спілкування, у тому числі в екстремальних і конфліктних умовах, а також у зв'язку з утвердженням у соціумі нової системи цінностей і форм власності;

- вироблення теоретичних основ соціально-психологічної діагностики, консультування та надання допомоги. Якби завдання не розв'язувала соціальна психологія, вона повинна коректно ставитися як до набутків вітчизняної науки і практики, так і до теоретичних та прикладних надбань зарубіжних учених.

Функції соціальної психології.

Як самостійна галузь знання, соціальна психологія реалізує усі функції, властиві психологічній науці: теоретико-пізнавальну, комунікативну, гуманістичну, прогностичну, прикладну та ін.

Теоретико-пізнавальна функція передбачає повне і конкретне пізнання соціально-психологічної реальності, її структури, механізмів розвитку та функціонування з позицій інтересів людини і групи, а також з'ясування закономірностей, механізмів та чинників, що детермінують соціально-психологічні явища.

Комунікативна функція реалізується як систематизація знань з проблем сприймання, передавання інформації, взаємодії і взаємовпливу людей.

Гуманістична функція полягає в дотриманні норм етики і моралі щодо індивіда, в захисті соціальних спільностей, верств, відтворенні й передаванні соціального досвіду.

Прогностична функція передбачає формування соціально-психологічних прогнозів щодо співвідношення індивідуального і соціального, суб'єктивного відображення об'єктивної реальності.

Зміст прикладної функції полягає у з'ясуванні теоретичного та емпіричного аналізів закономірностей становлення соціально-психологічної реальності форм існування та способів функціонування ціннісного ставлення індивіда до соціальної дійсності, вироблення практичних рекомендацій з різних аспектів взаємодії, впливу людей один на одного та сприйняття їх у соціальній спільноті

2. Місце соціальної психології серед інших наук та структура соціальної психології

Визначаючи місце соціальної психології серед інших наук, в першу чергу необхідно враховувати саме співвідношення складових в понятті «соціальна психологія». Звісно, що соціальна психологія бере свій початок з двох джерел: соціології та психології, тому вона не має чітких меж, але диференціація є важливим аспектом для будь якої науки.

Місце соціальної психології по відношенню до соціології та психології визначається такими підходами:

1. Міждисциплінарний підхід (інтердисциплінарний) – соціальна психологія виникла на «нічийній» території. Прихильників такого підходу не має.

2. Дисциплінарний підхід (інтрадисциплінарний) – соціальна психологія виникла між соціологією та психологією. Прихильниками такого підходу є вітчизняні вчені.

3. Соціальна психологія виникла всередині соціології. Прихильники – вчені західної Європи.

4. Соціальна психологія виникла всередині психології. Прихильники – вчені США. У США офіційно існують 2 соціальні психології й 2 асоціації соціальної психології: Американська соціальна асоціація та Американська психологічна асоціація.

Таким чином, виокремлюють соціологічну соціальну психологію (західно-європейська) та психологічну соціальну психологію (американська).

Основні відмінності між західно-європейською і американською соціальною психологією

У західно-європейській і американській традиціях соціально-психологічних досліджень можна виділити їх системне ядро, або основну парадигму (Шихірев).

Парадигма (з греч. – приклад, зразок) – сукупність теоретичних передумов, що визначають конкретне наукове дослідження і визнаних науковою громадськістю на даному етапі. Парадигма розглядається як підстава вибору проблем, а також модель, зразок для вирішення дослідницьких задач.

Елементи парадигми	США (парадигма пояснення)	Західна Європа (парадигма розуміння)
1. Вибір базової науки як методологічної основи досліджень	Загальна та експериментальна психологія	Соціологія, філософія, етика.
2. Відношення теорії і методу. Основні методи	Пріоритет методу перед теорією; індуктивний хід дослідження – від експерименту до теорії; провідний метод – нозологічний лабораторний експеримент.	Визнання пріоритету теорії перед методом; дедуктивний хід дослідження – від теорії до методу; провідний метод – спостереження та опитування.
3. Предмет соціальної психології	Особистість в групі	Соціальні групи
4. Фокус досліджень	Міжособистісні відносини та взаємовплив	Соціальні типології
5. Засновники	К. Левін, Л. Фестінгер, С. Аш, Г. Олпорт	Дж. Мід, Р. Бейлс, Г. Хайдер.

Структура соціальної психології в кожний історичний період її розвитку є результатом взаємодії двох протилежних, але тісно пов'язаних процесів:

а) диференціації, тобто поділу, подрібнення соціальної психології на складові її частини, розділи;

б) інтеграції її з іншими, не тільки психологічними галузями науки, причому інтеграції соціальної психології як у цілому, так і окремими складовими її частинами.

Процеси поділу соціальної психології відбуваються за багатьма підставами:

1. За провідною орієнтацією на різні (теоретичний, емпіричний, зокрема, експериментальні й практичний) методи аналізу соціально-психологічних явищ, поділяється на:

- теоретична соціальна психологія;
- емпірична соціальна психологія (включаючи експериментальну)
- практична соціальна психологія.

2. За видами життєдіяльності людини і її спільнот:

- психологія праці;
- психологія спілкування;
- психологія соціального пізнання й творчості, гри.

У свою чергу, у соціальній психології праці сформувалися галузі, що вивчають окремі види трудової діяльності: керування, керівництво, підприємництво, інженерна праця тощо.

3. За використанням соціально-психологічних знань у різних сферах громадського життя:

- промислова психологія;
- психологія сільського господарства;
- психологія торгівлі,
- психологія освіти,
- політична психологія;
- психологія масових комунікацій;
- психологія спорту;
- психологія мистецтва;
- соціальна психологія економіки;
- психологія реклами;
- психологія дозвілля.

4. За об'єктами дослідження:

- соціальна психологія особистості;
- психологія міжособистісної взаємодії (спілкування й відносин);
- психологія малих груп;
- психологія міжгрупової взаємодії;
- психологія великих соціальних груп і масових явищ.

Соціальна психологія як наука включає такі основні розділи:

1) психологію спілкування, що вивчає закономірності спілкування і взаємодії людей – зокрема, роль спілкування в системі відношень суспільних і міжособистісних;

2) психологію груп, що вивчає психологічні характеристики груп соціальних як великих (класи, нації), так і малих; тут вивчаються такі явища, як згуртованість, лідерство, процес прийняття рішень групових, і ін.;

3) психологію соціальну особистості, вивчаючи, зокрема, проблеми установки соціальної, соціалізації, і ін.;

4) практичні додатки.

Значущість *зв'язків із психологією* зумовлена тим, що наприкінці XIX — на початку XX ст. вона суттєво змінила зміст свого предмета, розглядаючи психічне вже як продукт соціально-історичного розвитку людини і суспільства.

Започатковані у 20-ті роки XX ст. американським психологом Флойдом Олпортом і російським фізіологом Володимиром Бехтеревим експериментальні дослідження дії соціально-психологічного чинника засвідчили, що за присутності інших людей, особливо під час взаємодії з ними, результативність діяльності індивіда змінюється — підвищується чи знижується. Безпосередній вплив одного індивіда на іншого є найпростішим соціально-психологічним явищем. Це дає підстави стверджувати, що психологія стала орієнтуватися на використання соціальних чинників у поясненні сутності психічного, а соціальна психологія як самостійна наука почала формуватися з перших спроб пояснити, чому змінюється активність індивіда у присутності інших. Сучасна психологія вивчає загальні закономірності психіки людини і є джерелом розвитку всіх галузей психологічної науки, визначає засади науково-психологічних досліджень і в галузі соціальної психології.

Взаємозв'язок соціальної психології *із соціологією* виник на початку XX ст., з використанням психологічних даних під час аналізу соціальних структур і відносин. Це яскраво виявилось у мікросоціології, яка найбільше уваги в поясненні соціальних явищ приділяє мотивам і смислам поведінки, міжособистісним взаєминам. У цьому контексті психологія і соціологія, розв'язуючи кожна свої завдання, утворюють нову дисципліну — соціальну психологію. Проте не всі, хто називався соціальним психологом, однаково розуміли сутність цієї науки. Нерідко професійні соціологи вважали себе соціальними психологами, і навпаки.

Загалом соціологія як наука про суспільство, соціальні інститути і соціальні спільності вивчає закони розвитку та функціонування суспільства, природу і характер суспільних, групових та індивідуальних цінностей і норм. Соціальна психологія досліджує конкретні механізми їх формування. Якщо соціологія пояснює джерела соціальної активності людини, то соціальна психологія — шляхи та закономірності її вияву. На відміну від соціології вона вивчає не об'єктивно існуючі соціальні відносини між людьми, не соціальні спільності, що виникають на основі цих відносин, а те, як люди їх відображають у своїй свідомості, конкретизують в оцінках і реальній

поведінці. Досліджуючи конкретні закономірності та механізми взаємозв'язку між особистістю й суспільством, соціальна психологія з'ясовує, як і чому соціальне (суспільство, організація, група) впливає на особистість; як особистість, її діяльність позначаються на функціонуванні соціальної групи; як проявляється соціально-психологічна реальність, що виникає у процесі такого взаємозв'язку.

Багато спільних особливостей мають соціальна психологія та **психологія особистості**, що вивчає закономірності формування людини як суб'єкта життєдіяльності, механізми інтегрування всіх психічних процесів і властивостей індивіда у системну якість, котра опосередковує його взаємодію із соціальним середовищем через процес соціалізації. Обидві науки досліджують індивіда. Предмет психології особистості охоплює структуру, функціональні характеристики, рушійні сили формування та відхилення в розвитку особистості тощо. При цьому увага фокусується на індивідуальних внутрішніх механізмах і на відмінностях між індивідами. Соціальна психологія, зосереджуючись на індивіді чи групі людей, переймається тим, як соціум впливає на людину, спільноту, як соціальні ситуації змінюють поведінку особистості, чим зумовлене формування конформних чи незалежних, агресивних чи альтруїстичних індивідів, що визначає масову поведінку і явища групової динаміки.

Актуальним є зв'язок соціальної психології з **акмеологією** (грец. акме — вищий ступінь, вершина, найвища точка, найкраща пора у розвитку людини) — галуззю психологічної науки, яка вивчає закономірності та механізми розвитку людини на щаблі зрілості, досягнення нею високого рівня. Оскільки непрофесіоналізм породжує психологічний дискомфорт, невизначеність, розгубленість, апатію, стан фрустрації (обман, марне сподівання) тощо, великого значення надають опануванню секретів майстерності, формуванню психологічної готовності здійснювати діяльність ефективно і результативно, баченню шляхів, що ведуть до професіоналізму. Важливою проблемою акмеології є формування загальних принципів удосконалення професійної діяльності й спілкування спеціалістів. Саме в аспекті професіоналізму спілкування та взаємодії вбачається безпосередній вихід соціальної психології на акмеологію, адже проблема соціально-психологічного відображення безпосередньо пов'язана з проблемою психології спілкування, а професійна взаємодія невід'ємна від спілкування.

Інтенсифікація міжнародних економічних, культурних відносин актуалізує взаємодію соціальної психології з **етнопсихологією**. Професіоналізм сучасної комунікативної діяльності передбачає наявність у спеціалістів знань і вмінь ділових міжнародних переговорів, неформального спілкування з представниками різних національностей. Для соціальної психології та етнопсихології, яка вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування і функціонування національної самосвідомості, етнічних стереотипів, особливо цінним є пошук шляхів регуляції ділового спілкування як всередині етнічної групи, так і на міжнаціональному рівні.

Ефективною є взаємодія соціальної психології з *психологією управління*, яка продукує психологічні знання про управлінську діяльність. Йдеться про дослідження соціально-психологічних чинників управлінської діяльності та кар'єри, соціально-психологічного консультування з проблем управлінського розвитку, соціально-психологічних механізмів управлінської адаптації, соціально-психологічних механізмів професійної управлінської деформації та регресивного особистісного розвитку. Важливою є проблема комунікативної підготовки керівника як одного з найважливіших чинників ефективності його роботи.

Соціальна психологія пов'язана і з іншими галузями психологічної науки (педагогічною психологією, психологією культури, політичною психологією, юридичною психологією), а також з педагогікою, філософією, історією, економікою.

3. Історія розвитку соціальної психології.

Соціальну психологію можна вважати однією із найдревніших областей знань, адже, як тільки люди почали поєднуватися в якісь більш-менш стабільні первісні співтовариства (родини, племена тощо), виникла необхідність у взаєморозумінні, регулюванні відносин усередині співтовариств і між ними. Отже, із цього моменту людської історії почалася й соціальна психологія, спочатку у вигляді примітивних повсякденних уявлень, а потім у формі розгорнутих суджень і концепцій, що включалися у вчення стародавніх мислителів про людину, суспільство й державу.

Основні етапи розвитку соціальної психології як науки.

Перший етап – становлення соціальної психології як науки (з середини XIX ст. по 1908 р.). Визначаються предмет вивчення і основні проблеми.

Видаються перші фундаментальні роботи з основних питань соціальної психології.

На цьому етапі рішення і теоретичний аналіз соціально-психологічних проблем привертають увагу фахівців різного профілю: психологів, соціологів, філософів, літературознавців, етнографів і т. д.

Більшість робіт з соціальної психології було видано в перший період розвитку даної науки.

Другий етап (до середини 40-х рр.. XX ст.) Характеризується появою наукових соціально-психологічних шкіл, орієнтованих як на розробку фундаментальної теорії, так і на прикладні аспекти дослідження.

Один з найбільш впливових соціальних психологів цього періоду - **К. Левін**, творець теорії групової динаміки.

Він досліджував проблеми соціальних факторів волі як цілеспрямованої поведінки; соціальної психології малих груп, лідерства, особистості в групі і т. ін.

Було проведено велику кількість експериментальних досліджень і одночасно розроблялися фундаментальні теорії, які не втратили своєї актуальності в наш час.

Третій етап (з середини 1940-х рр.. до наших днів). Він пов'язаний із вирішенням практичних завдань, роботою на соціальне замовлення. Експериментальна психологія продовжує свій розвиток, фундаментальні теоретичні розробки відступають на другий план.

Соціальна психологія знаходить широку популярність, вводиться в загальноосвітні вузівські програми і є одним з обов'язкових предметів вивчення для фахівців різних профілів.

Така пильна увага до соціально-психологічних питань викликано потребами вдосконалення і стабілізації суспільних відносин на всіх рівнях соціальної стратифікації.

Розробляються так звані малі теорії, що мають конкретне прикладне значення: соціально-психологічні особливості керівництва дитячої групою, психологія бізнесу, психологія реклами, психологія формування громадської думки та ін

Розглядаючи історію соціальної психології з позицій розвитку ідей, можна виділити три основні стадії в еволюції цієї науки.

Е. Холландер виділив такі стадії в історії соціальної психології, як стадія соціальної філософії, соціального емпіризму й соціального аналізу. У хронологічному просторі ці три стадії можна умовно розподілити в такий спосіб:

- *соціальної філософії (емпіричні передумови соціальної психології)* VI ст. до н.е. – середина XIX ст.;
- *соціальний емпіризм (описова соціальна психологія)* 50-60 р. XIX ст. – 20 р. XX ст.;
- *соціальний аналіз (експериментальна соціальна психологія)* 20 р. XX ст. – наші дні.

Умовність даного хронологічного розподілу визначається тим, що й сьогодні всі три названих методологічних підходи мають місце в соціальній психології. При цьому не можна однозначно підходити до їхньої оцінки з позицій, що «краще» або «гірше». Глибока суто теоретична думка може породити новий напрямок досліджень, сума «сирих» емпіричних даних може стати поштовхом до розробки оригінального методу аналізу і певного відкриття.

Стадія соціальної філософії. Характеризується накопиченням соціально-психологічних знань. Так, ще у первісних суспільствах люди зіткнулися з соціально-психологічними явищами й спробували їх використати. Наприклад, в системі давніх релігій використовувалися такі форми масового настрою, як схильність до психологічного зараження, обряди; табу стають регуляторами спілкування, оратори використовують секрети впливу на публіку. Взагалі процес створення передумов соціальної психології не відрізняється від розвитку інших наук. Це зародження у надрах філософії. А потім поступове відділення від неї. Так, родоначальниками соціологічної думки вважаються древні філософи Платон і Аристотель.

Платон (V-IV в. до н.е.) підкреслював перевагу держави над особистістю, яку необхідно виховувати під наглядом влади, щоб створити

справді соціальну особистість.

Аристотель (IV в. до н.е.) вважав людину соціальною від природи, і саме ця природа може навчити окремих людей жити разом й встановлювати міжособистісні відносини, які природнім чином утворюють родину, плем'я, і у кінцевому результаті – державу.

Розбіжності у поглядах цих філософів не слід перебільшувати, однак вони заснували дві різні традиції соціальної думки, які стали називатися підходом:

а) центрованому на соціумі (перевага суспільних структур над індивідуальним досвідом та поведінкою);

б) центрованому на особистості (соціальні системи пояснюються через особистісні процеси і функції).

Соціально-психологічні погляди античних часів, а також Середньовіччя можна об'єднати в більшу групу концепцій, які Г. Олпорт назвав простими теоріями зі «суверенним» фактором. Для них характерна тенденція знайти просте пояснення усім складним проявам людської психіки, виділивши при цьому якийсь один головний, визначальний, а тому й суверенний фактор.

Ряд таких концепцій беруть свій початок від філософії гедонізму Епікура (IV-III ст. до н.е.) і знаходять висвітлення в поглядах Т. Гоббса (XVII ст.), А.Сміта (XVIII ст.), Дж. Бентама (XVIII-XIX ст.) та ін. Суверенним фактором у їхніх теоріях є прагнення людей одержати якомога більше задоволення (або щастя) і уникнути болю. Правда, у Гоббса цей фактор опосередковувався іншим – прагненням до влади. Але влада була потрібна людям лише для того, щоб мати можливість одержувати максимум задоволення. Звідси Гоббс сформулював відому тезу про те, що життя суспільства є «війна всіх проти всіх» і лише інстинкт самозбереження роду в сполученні з розумом людини дозволив людям прийти до якихось угод щодо способів розподілу влади.

Дж. Бентам (1789) розробив навіть так званий *hedonistic calculus*, тобто інструмент для виміру кількості задоволення й болю, одержуваних людьми. На думку Бентама, завдання держави полягали в тім, щоб створювати якомога більше задоволення або щастя для найбільш можливого числа людей.

Основу інших простих теорій із суверенним фактором становить так звана «велика трійка» – симпатія, наслідування й навіювання. Проблема симпатії або любові, а точніше кажучи, доброзичливості у відносинах між людьми, займала велике місце в міркуваннях теоретиків і практиків XVIII, XIX і навіть XX ст. Пропонувалися різні типи симпатії за ознаками їхнього прояву й характеру. Так, А.Сміт виділяв рефлекторну симпатію як безпосереднє внутрішнє переживання болю іншого (наприклад, побачивши страждання іншої людини) і інтелектуальну симпатію (як почуття радості або прикrostі за події, що відбуваються із близькими людьми). Наслідування стало одним із суверенних факторів у соціально-психологічних теоріях XIX в. Розглядалося це явище як похідне від почуття любові й симпатії, а емпіричним початком були спостереження в таких сферах, як відносини батьків і дітей, мода і її поширення, культура й традиції. Теоретично ці

погляди були розроблені Г. Тардом в «Законах наслідування» (1903), де він сформулював цілий ряд закономірностей наслідувальної поведінки, а також Дж. Болдуїном (1895), який виокремив різні форми наслідування. Наприкінці XIX і початку XX ст. під впливом робіт Ж. Шарко, Г. Лебона, У. Макдугалла, С. Сігеле й ін. практично всі проблеми соціальної психології розглядалися з позицій концепції навіювання. При цьому багато теоретичних і емпіричних досліджень було присвячено питанням психологічної природи навіювання, які залишаються актуальними й сьогодні.

Стадія соціального емпіризму. Розвиток соціальної психології на цій стадії пов'язаний передусім з прогресом у розвитку наук, які відносяться до різних процесів суспільного життя, а саме:

- *розвиток мовознавства* (бухливий розвиток капіталізму збільшив зв'язки між країнами, а відтак проблеми спілкування й взаєморозуміння, взаємовпливу між народами, що зумовило науковий пошук);

- *накопичення фактів у галузі антропології, етнографії археології* (англійський антрополог Е. Тейлор завершує свої роботи про первісну культуру, американський етнограф і археолог Л. Морган досліджує побут індіанців, французький соціолог і етнограф Леві-Брюль вивчає особливості мислення первісної людини. У всіх цих дослідженнях було потрібно взяти до уваги психологічні характеристики певних етнічних груп, зв'язок продуктів культури із традиціями й ритуалами тощо);

- *розвиток кримінології* (капіталістичні відносини породили нові форми протиправної поведінки, і пояснення причин, які її детермінують, доводилося шукати не тільки в сфері соціальних відносин, але й з урахуванням психологічних характеристик поведінки);

- *розвиток психіатричної практики* (використання гіпнозу як специфічної форми навіювання. Був розкритий факт залежності психічної регуляції поведінки індивіда від керуючих впливів з боку іншого, тобто дослідження впритул підійшло до проблеми, що відноситься до компетенції соціальної психології).

В цей період виникають перші теорії, які ще не базувалися на дослідницькій практиці, але вже були схожими на певні наукові конструкції. Дві наукові школи: німецька *психологія народів* (М. Лацарус, Г. Штейнталь, В. Вундт) і франко-італійська *психологія мас* (Г. Лебон, Г. Тард, В. Парето, С. Сігеле).

Психологія народів: головна сила історії – народ, що виражає себе в мистецтві, релігії, мовах, міфах, звичаях, індивідуальна свідомість – його продукт; завдання соціальної психології – вивчення психологічної суті духу народу, законів протікання духовної діяльності народу.

Психологія мас: соціальна поведінка обумовлена наслідуванням та ірраціональними моментами; всіляке скупчення людей – маса, що втрачає здібність до спостереження; поведінка людини в масі: знеособлення, переважання відчуттів над інтелектом, втрата відчуття особистої відповідальності; маса хаотична, і їй потрібен вождь (еліта).

Наприкінці XIX ст. склались концепції, які пояснювали рушійні сили

соціальної поведінки. За Г. Тардом – це наслідування, за Г. Леоном – це навіювання, за У. Макдугалом – це інстинкти.

Стадія соціального аналізу. Це стадія становлення наукової соціальної психології, яку ми знаходимо сьогодні. Виникла вона на межі століть і початком вважають 1898 р., коли був проведений перший експеримент. Н. Тріпплетт у США досліджував вплив на продуктивність діяльності присутності інших людей. Він звернув увагу на те, що швидкість велосипедистів збільшується, коли їхній трек ближче до трибун. У 1908 р. виходить перший підручник У. Макдугала „Вступ до соціальної психології”, 1924 р. Г. Олпорт описує ефект соціальної фасилітації – взаємний вплив учасників групи один на одного. Поступово розширюється коло досліджуваних питань:

- 10-20-ті р. XX ст. – навіювання;
- 30-40-ві р. XX ст. – соціальна психологія груп, соціальні установки;
- 40-50-ті р. XX ст. – групова динаміка.

Одночасно починається дослідження у галузі міжособистісної привабливості, кохання, формування і керування першим враженням, атрибуції та аспектів соціального впливу.

У 1966 р. створюється Європейська асоціація експериментальної соціальної психології, а у 1973 р. виходить перший журнал „Європейський журнал соціальної психології”. 70-80-ті р. присвячені дослідженню статевих відмінностей і дискримінації за статевою ознакою.

Таким чином йшов розвиток соціальної психології на Заході та у США, у СРСР він йшов окремим особливим шляхом.

Перш за все слід сказати, що труднощі у розвитку соціальної психології у СРСР, були пов’язані з виокремленням предмету дослідження. Можна виділити два етапи у дискусії про предмет соціальної психології: 20-ті р. XX ст. і кінець 50-х — початок 60-х р. XX ст. Обидва ці етапи мають не тільки історичний інтерес, але і допомагають більш глибоко зрозуміти місце соціальної психології в системі наукового знання і сприяють виробленню точнішого визначення її предмету.

У 20-ті рр., тобто в перші роки радянської влади, дискусія про предмет соціальної психології стимулювалась двома обставинами. З одного боку, саме життя в умовах післяреволюційного суспільства висунуло задачу розробки соціально-психологічної проблематики. З другого боку, ідейна боротьба тих років неминуче захопила і область соціально-психологічного знання. Як відомо, ця ідейна боротьба розвернулася в ті роки між матеріалістичною та ідеалістичною психологією, коли вся психологія як наука переживала період гострої ломки своїх філософських, методологічних підстав.

Для долі соціальної психології особливе значення мала точка зору Г. Челпанова, який, захищаючи позиції ідеалістичної психології, запропонував розділити психологію на дві частини: соціальну і власне психологію. Соціальна психологія, на його думку, повинна розроблятися в рамках марксизму, а власне психологія повинна залишитися емпіричною наукою, не залежною від світогляду взагалі і від марксизму зокрема. Така точка зору

формально була за визнання права соціальної психології на існування, проте ціною відлучення від марксистських філософських основ іншої частини психології.

На противагу поглядам Г. Челпанова виступили:

- В. Артемов, який вважав, що, оскільки, будучи інтерпретованою з погляду марксистської філософії, вся психологія стає соціальною, немає необхідності виділяти ще якусь спеціальну соціальну психологію: просто єдина психологія повинна бути поділена на психологію індивіда і психологію колективу;

- К. Корнілов, яким пропонувалося збереження єдності психології, але в даному випадку шляхом розповсюдження на поведінку людини в колективі методу реактології. Конкретно це означало, що колектив розумівся лише як реакція його членів на подразник, а задачею соціальної психології було вимірювання швидкості, сили і динамізму цих колективних реакцій;

- В. Бехтерев, який запропонував створити особливу науку – рефлексологію, певну галузь якої можна використовувати для вирішення соціально-психологічних проблем. Цю галузь він назвав „колективною рефлексологією” і вважав, що її предмет – це поведінка колективів, поведінка особистості в колективі, умови виникнення соціальних об'єднань, особливості їх діяльності, взаємовідношення їх членів.

Таким чином, не дивлячись на суб'єктивне бажання багатьох психологів створити марксистську соціальну психологію, така задача в 20-ті рр. не була виконана.

Поступовий розвиток соціальної психології на Заході призвів до того, що її почали ототожнювати з буржуазією, тому дослідження у РССР були призупинені.

В кінці 50-х – на початку 60-х р. XX ст. розвернувся другий етап дискусії про предмет соціальної психології. Дві обставини сприяли новому обговоренню цієї проблеми:

- зменшення ідеологічного контролю;
- збільшення контактів з науковцями Західної Європи.

Дискусія почалася в 1959 р. статтею О.Г.Ковальова про розуміння предмету соціальної психології і відповідно кола її задач. Не дивлячись на велику кількість нюансів різних точок зору, всі вони можуть бути згруповані в декілька основних підходів.

Так, з питання про предмет соціальної психології склалися три підходи.

Перший з них, що набув переважне поширення серед соціологів, розумів соціальну психологію як науку про «масовидні явища психіки».

Другий підхід, навпаки, бачить головним предметом дослідження соціальної психології особистість.

Третій підхід синтезував два попередніх. Соціальна психологія розглядається ним як наука, що вивчає і масові психічні процеси, і положення особистості в групі.

У 1962 р. відкривається перша лабораторія соціальної психології в ЛДУ, а у 1968 р. – перша кафедра в ЛДУ. У 1966р. вводиться науковий ступінь з соціальної психології.

5. Основні напрямки зарубіжної соціальної психології

Основи соціальної психології закладалися спочатку під впливом напрямків психології, що панували на початку ХХ століття: психоаналізу, біхевіоризму, символічного інтеракціонізму. Надалі домінуючу роль почали відігравати модифікації цих напрямків, до яких можна віднести: необіхевіоризм, неофрейдизм, когнітивізм та інші.

Основні напрямки соціальної психології

<i>Напрямок</i>	<i>Представники</i>	<i>Ключові ідеї</i>
1.Психоаналіз	З. Фрейд, К.Г.Юнг, А. Адлер, Э. Фромм, Г. Саллівен	Основу психічного життя людини складають несвідомі потяги, потреби й образи, які формуються у ранньому дитинстві і визначають соціальну поведінку й уподобання.
2.Біхевіоризм	Дж. Уотсон, Е. Торндайк, К. Халл, Б. Скіннер	Людина – сукупність рухових і вербальних реакцій на зовнішні впливи (стимули). Соціальними стимулами є інші люди.
3.Символічний Інтеракціонізм	Дж. Мід, Г.Блумер	Поведінка людей по відношенню один до одного й предметів навколишнього світу визначається значеннями, які вони їм надають. Цими значеннями, представленими символічно, люди обмінюються в процесі комунікації й програвання ролей.
4. Когнітивізм	Д. Бродбент, Р. Аткинсон, Дж. Келлі, Л. Фестингер, Ч. Осгуд	Знання, уявлення, образи ситуації й характер протікання пізнавальних процесів визначають поведінку індивідів.

Біхевіористичний напрямок. У самому загальному плані біхевіоризм у соціальній психології являє собою перенесення принципів, розроблених у традиційному біхевіоризмі й необіхевіоризмі, на нове коло об'єктів – об'єкти соціально-психологічного знання.

Ще в 30-ті роки відбулося розмежування в психологічній школі біхевіоризму. Поряд з ортодоксальною лінією розвитку виділилася лінія розвитку «зм'якшеного» біхевіоризму, або необіхевіоризму, пов'язана в першу чергу з іменами Э. Толмена, К. Халла й відзначена ускладненням традиційної біхевіористичної схеми S - R за рахунок введення проміжних змінних, так званих медіаторів.

В області соціальної психології ми зустрічаємося із цими двома тенденціями: радикальна лінія найбільш чітко представлена оперантним підходом Скіннера і його послідовників. Медіаторна лінія розвитку найбільше широко представлена й пов'язана з такими авторами, як Н.Міллер,

Д. Доллард, А. Бандура, Р. Уолтрес і ін.

Основною проблемою біхевіористичної орієнтації традиційно є *научіння*. Саме через научіння здобувається весь репертуар поведінки. Намагаючись відповісти на запитання про те, як відбувається научіння, автори фокусують увагу на умовах оточення (середовища) - стимулах, які «відповідальні» за придбання, модифікацію, ослаблення окремих поведінкових зразків.

Поняття «стимул», «реакція» є базовими для даного напрямку в цілому. Прихильники скіннерівського підходу визначають **стимул** як *фізичну, або матеріальну, подію, яка має бути такою, що давала б змогу спостерігати і маніпулювати*.

Прихильники медіаторного підходу приділяють основну увагу поділу стимулів і реакцій на внутрішні і зовнішні. Схему S - R вони замінили схемою S - r - s - R. Внутрішні стимули й реакції виступають як медіатори (посередники).

Іншим важливим терміном у словнику біхевіоризму виступає термін **драйв** – *спонукання*. Драйв – це не реакція, не стимул, у жодному разі не психологічний стан, а просто термін для вираження відносини між деякими попередніми операціями експериментатора й силою відповіді організму в результаті.

Наступним важливим поняттям у біхевіористичній традиції є поняття **підкріплення**. Форми підкріплень можуть варіювати від їжі й води до елементів соціальної взаємодії (наприклад, схвалення словом).

До біхевіористичних теорій відносять:

- 1) теорії агресії й наслідування (Н. Міллер, Д. Доллард, А. Бандура).
- 2) теорії діадичної взаємодії (Д. Тібо, Г. Келлі, Д. Хоманс).

Теорії агресії й наслідування

У розвитку теорій агресії й наслідування можна виділити два етапи:

- 50-ті роки, пов'язані в основному з дослідженнями Н. Міллера й Д. Долларда;
- 70-ті роки, пов'язані з роботами А. Бандури.

Підхід Н. Міллера й Д. Долларда

Наприкінці 30-х р. була сформульована гіпотеза фрустрації-агресії: *наявність агресивного поведінки завжди припускає існування фрустрації й, навпаки, існування фрустрації завжди веде до деякої форми агресії*. Її авторами є Н. Міллер, Д. Доллард, М. Дуб, Д. Маурер і Р. Сіерс.

Основні поняття теорії:

- **Фрустрація** – це будь-яка умова, що блокує досягнення бажаної мети.
- **Агресія** – поведінка, мета якої є зруйнування або зміщення фруструючого блоку.
- **Стимування дії** внаслідок очікуваних негативних наслідків від її реалізації (що, до речі, може стати джерелом додаткової фрустрації).

- *Зміщена агресія* – агресія спрямована не проти безпосереднього джерела фрустрації, а на який-небудь інший, як правило, „необразливий об'єкт”.

Важливу увагу автори приділяли проблемі наслідування, або імітації.

У роботі «Соціальне научіння й наслідування» Н.Міллер і Д. Доллард розглядають наслідування як об'єкт інструментального научіння. На їхню думку, одним з найбільш важливих сигналів у ситуації соціального научіння є поведінка інших. Спостерігаючи відкриті поведінкові реакції на певні сигнали, одні з яких ведуть до винагорода, а інші - ні, спостерігач здобуває певну ієрархію цінностей сигналів. Наслідування має місце, якщо індивід винагороджується, коли він наслідує, і не винагороджується, коли не наслідує.

В цілому парадигма всіх ситуацій научіння, включаючи наслідування, являє собою, за Н. Міллером, Д. Доллардом, наступну схему: сигнал – внутрішня реакція – драйв – зовнішня реакція – винагорода.

Ця гіпотеза отримала критику з боку закордонних авторів, адже згодом не підтвердилося положення про нерозривний, необхідний зв'язок агресії й фрустрації, тобто уявлення про те, що агресія завжди виявляється результатом дії фрустраторів (бар'єрів на шляху до мети), а фрустрація неминуче веде до агресії.

Підхід А.Бандури

А. Бандура називає свій підхід соціобіхевіористичним. Інакше він трактує роль підкріплення в научінні. На його думку, для вивчення феномену агресії необхідний аналіз винагород (те, що йде після агресивної відповіді), хоча агресивна реакція може здобуватися простим спостереженням поведінки людей. Підкріплення виступає як фактор, що сприяє научінню, а не зумовлює його. Готовність реалізувати цю реакцію багато в чому визначається тим, винагороджувалася вона або каралася раніше.

Зразки поведінки можуть здобуватися, на думку А. Бандури, через прямий особистий досвід, а також через спостереження поведінки інших і її наслідків для них, тобто через вплив прикладу.

А. Бандура вважає, що теорія фрустрації–агресії недостатня для пояснення агресивної поведінки. З його погляду, фрустрація – це тільки один – і не обов'язково найбільш важливий – фактор, що впливає на агресивну поведінку. На думку А.Бандури, «агресія взагалі краще пояснюється на основі винагородження її наслідків, чим на основі фруструючих умов і покарань, які вона викликає».

А. Бандурою і його колегами проведений цілий ряд досліджень, присвячених, зокрема, дитячій і юнацькій агресивності. Наприклад, широко відомі експерименти з демонстрацією дітям фільмів, у яких були представлені різні зразки поведінки дорослого (агресивні й неагресивні), що мали різні наслідки (винагорода або покарання). Після перегляду фільму, що демонстрував певну манеру поведінки з іграшками, діти залишалися одні грати з іграшками, схожими на побачені ними у фільмі. Діти, які бачили у фільмі агресивні моделі, виявляли значно більш агресивну поведінку в даній

ситуації, чим діти, які не дивилися цей фільм. Часто їхня поведінка була просто копією поведінки дорослого. Причому діти, що спостерігали агресивну модель, яка винагороджується, проявляли більше наслідування в агресії, чим ті, які спостерігали модель, яка карається за агресію. Інтерпретуючи результати, А.Бандура вказує, що, хоча реакція може здобуватися простим спостереженням поведінкової моделі, готовність реалізовувати цю поведінку багато в чому визначається тим, винагороджувалася вона або каралася.

Теорії діадичної взаємодії

Підхід Д. Тібо й Г. Келлі

Частіше цей підхід називають «теорією взаємодії результатів».

Суть підходу полягає в наступному:

1. Будь-які міжособистісні відношення – це взаємодія, яку можна описати в термінах «результатів» – винагород і витрат (витрат) кожного з учасників взаємодії.

2. Взаємодія буде тривати, повторюватися доти, поки винагороди перевищують витрати.

3. Взаємодіючі сторони залежать один від одного в досягненні позитивних результатів. Позитивні результати можуть бути матеріальними або ж психологічними (виграш у статусі, владі тощо). Залежності виражаються в можливості взаємного контролю результатів. Контроль може бути – *поведінковий* (кожний не може повністю визначити результат для іншого, але має засіб (у вигляді своїх стратегій) впливати на ці результати) і *фатальний* (один учасник повністю визначає результат для іншого).

4. Одержувані учасниками в підсумку взаємодії винагороди або понесені втрати детермінуються 2 факторами: внутрішніми (*ендогенними*) і зовнішніми (*екзогенними*)

- До ендогенних детермінант відносять – здатність учасників задовольнити потреби один одного, цінності й очікування стосовно взаємодії. Вони виникають в ході взаємодії як його продукт. В результаті у відносинах з більш здатним партнером є більше ймовірним загальний позитивний результат. У закордонній соціальній психології проведено багато досліджень, які свідчать, що індивіди зі схожими установками схильні обирати один одного як друзів, партнерів по взаємодії.

- До екзогенних детермінант відносять:

1) *дистантність*: люди, віддалені територіально мають значно менші можливості взаємного задоволення потреб, оскільки для формування й підтримки фізично дистантних відносин потрібно більше зусиль і, отже, більше витрат, ніж у протилежному випадку;

2) *комплементарність*, або додатковість: утворення діади полегшується сторонами, які здатні винагороджувати одне одного ціною низьких витрат для себе. У комплементарному відношенні кожний може забезпечити те, у чому бідує інший, але сам цього забезпечити не може. У таких відносинах винагороди для обох учасників високі, а витрати низькі, і, таким чином, результати позитивні для обох.

Екзогенні детермінанти визначають межі досягнення позитивних результатів, а ендогенні визначають, чи будуть взагалі ці результати досягнуті.

Для визначення достатньої міри позитивного результату, Д.Тібо й Г.Келлі вводять поняття «*рівень порівняння*» і «*рівень порівняння альтернатив*».

Рівень порівняння індивіда – це середня величина позитивних результатів, які він мав у своїх попередніх відносинах з іншими. Результат сприятливий, якщо він вище за середній рівень, і чим вище, тим краще. За допомогою цієї мірки індивід оцінює привабливість міжособистісного відношення для себе. Рівень порівняння багато в чому визначається тим, як сприймає індивід власні можливості в досягненні сприятливих результатів. Чим до більш високих результатів звик індивід, тим більш високим буде його рівень порівняння в наступних відносинах.

Рівень порівняння альтернатив – за допомогою цього критерію індивід вирішує, чи буде він залишатися в даному соціальному відношенні або вийде з нього. Передбачається, що особистість не залишиться, наприклад, на задовольняючій її роботі, якщо вона має можливість одержати ще більш привабливу роботу, і що вона не покине її, якщо єдина наявна альтернатива ще гірше. Таким чином, даний стандарт являє собою найкращий результат, який особистість може одержати у світлі найкращої можливої для неї альтернативи.

В якості найважливішого докору на адресу запропонованої позиції є той факт, що автори аналізують міжособистісний контакт як такий, що відбувається у вакуумі, ніяк не пов'язуючи його з навколишнім соціальним контекстом.

Підхід Д. Хоманса

Цей підхід є досить близьким до позиції Д.Тібо й Г.Келлі. У своїй теорії «елементарної соціальної поведінки» Д.Хоманс спробував проаналізувати зміст взаємодії, щоб визначити, які саме реакції (емоційного характеру або спрямовані на завдання) більшою мірою визначають результати взаємодії.

У своїй теорії Д.Хоманс виділяє наступні основні категорії: «*діяльність*», «*сентимент*», «*інтерація*».

- *Діяльність* має своїм підсумком поведінку, викликану стимулом.
- *Сентименти* становлять особливий клас діяльностей, вони «є знаками атитюдів і почуттів, які людина має стосовно іншої людини або до інших людей». Такі, наприклад, як кивок, поцілунок, рукостискання. Таким чином, сентименти не є внутрішнім станом індивіда, *це види відкритої поведінки*. Подібно будь-якій поведінці, сентиментами можна обмінюватися, і в цьому процесі обміну вони підкріплюють, позитивно або негативно, поведінку партнера по взаємодії.

У ході досліджень Д.Хоманс визначив, що саме сентименти більшою мірою визначають результат взаємодії.

- *Інтерація*, на думку Д.Хоманса, полягає саме в обміні діяльностями й сентиментами, що представляють особливий клас діяльностей.

Д. Хоманс формулює **правило «розподіленої справедливості»**, відповідно до якого кожний учасник соціального відношення, тобто відносин обміну, очікує пропорційності між одержуваним вирашем і понесеними витратами, інакше кажучи, очікує справедливого обміну витрат і винагороди. Взаємодія триває тільки у випадку задоволення сторін результатами, у противному випадку вона переривається.

Когнітивний напрямок. Сутність когнітивного підходу полягає у прагненні пояснити соціальну поведінку за допомогою опису переважно пізнавальних процесів, характерних для людини.

Найчастіше теоретичними джерелами для когнітивного напрямку виступають гештальтпсихологія й теорія поля К. Левіна.

До когнітивних теорій відносять:

- 1) теорія структурного балансу (Ф. Хайдер).
- 2) теорія комунікативних актів (Т. Ньюком).
- 3) теорія когнітивного дисонансу (Л. Фестингер).

Теорія структурного балансу

Згідно даної теорії, соціальну ситуацію можна описати як сукупність елементів (людей і об'єктів) і зв'язків між ними. Взаємодія елементів створює когнітивне поле і завдання полягає в тім, щоб виявити, який тип відносин між ними є стійким, збалансованим, а який викликає ситуацію дискомфорту.

Для пояснення цих положень пропонується так звана «схема Р-О-Х», де Р – сприймаючий суб'єкт;

О – «інший» (сприймаючий суб'єкт);

Х – об'єкт (може бути явище, ідея, річ)

Між трьома елементами Р, О і Х можуть існувати один або два типи відносин:

- **«відносини оцінки»** – виражаються в поняттях «подобається-не подобається», «любить-не любить». Вони можуть бути як позитивними, так і негативними.

- **«відносини приналежності»** – фіксують ступінь сприйманої єдності елементів і виражаються в поняттях «схожий-несхожий», «близький-далекий». Ці відносини можуть бути позитивними, коли ступінь сприйманої єдності висока, і негативними, коли ступінь сприйманої єдності низька.

Баланс там, де всі три відносини позитивні, або там, де одне - позитивне, а два – негативні, а дисбаланс там, де два співвідношення позитивні, а одне негативне. Дана схема використовується як модель для опису індивідуального консультування й аналізується тільки з погляду її представленості в когнітивному полі Р. На думку Ф. Хайдера, баланс присутній в когнітивній системі Р у тому випадку, якщо Р сприймає всю ситуацію як гармонічну, без стресу, тобто, якщо відносини оцінки між двома елементами і відносини приналежності між ними одночасно сприймаються як позитивні. Важливо підкреслити, що **баланс** – за Ф. Хайдером – *це не*

стан, який характеризує реальні відносини між елементами, а тільки сприйняття зі сторони *P* певного стану відносин.

Для досягнення консонансу є такі шляхи:

- змінити одне із відношень на „+” або „-”;
- змінити значимість одного із відносин;
- диференціювати відношення на „+” і „-”.

Близькою до теорії Ф.Хайдера є теорія комунікативних актів Т. Ньюкома.

Теорія комунікативних актів Т. Ньюкома

Т. Ньюком виходив з теорії Ф. Хайдера й намагався перенести схему Р-О-Х на сферу міжособистісних відносин.

Вихідна теза Т.Ньюкома полягає в наступному: коли дві людини позитивно сприймають одне одного й будують якесь відношення до третього (особи або об'єкту), у них виникає тенденція розвивати подібні орієнтації щодо цього третього – **«симетрії орієнтацій»**. Причому Т. Ньюком припустив, що розвиток цих подібних орієнтацій може бути покращений за рахунок розвитку міжособистісної комунікації.

Подібно Ф. Хайдеру, він побудував схему, яка показує, яким чином розвиток міжособистісної комунікації сприяє зміні атитюдів учасників взаємодії.

Ця схема одержала назву «схеми А-В-Х», де:

А – виступає як сприймаючий суб'єкт,

В – як інша особистість,

Х – як об'єкт, до якого обидва мають відношення.

Подібність цих відносин буде породжувати прихильність А і В і, навпроти, розбіжність цих відносин буде породжувати ворожість між А і В.

Водночас, розвиток комунікацій між А і В буде вести до розвитку подібності їхніх відносин до Х, тобто чим більше А і В будуть спілкуватися, тим ймовірніше виникнення однакових ставлень до Х.

Розглянутим двом схемам чітко протистоїть теорія, запропонована Л.Фестінгером.

Теорія когнітивного дисонансу Л. Фестінгера

Теорія когнітивного дисонансу, створена в 1957 році, і являє собою продовження розробки ідеї «соціального порівняння», якою Л.Фестінгер займався значно раніше. У цій області він виступає як учень і послідовник К.Левіна.

Вихідним поняттям для нього є „потреба в оцінюванні людиною себе з навколишніми”.

Л. Фестінгер припустив, що тенденція порівнювати себе з іншими зменшується, якщо розходження між моєю думкою або здібністю та думкою або здібністю іншого зростає. Водночас, він зауважує, що мінімальна відмінність думок веде до конформізму - особистість легко змінює думку, яка незначно відрізняється від інших.

Л.Фестінгер пропонує замінити термін «протиріччя» на «дисонанс», а «погодженість» на «консонанс».

Під **дисонансом** він має на увазі будь-яку розбіжність між нашими думками, здібностями, знаннями й відповідними характеристиками навколишніх.

Основні положення теорії:

- а) між когнітивними елементами може виникнути дисонанс;
- б) існування дисонансу викликає прагнення зменшити його або перешкодити його зростанню;
- в) прояв цього прагнення включає: або зміну поведінки, або зміну знань, або обережне відношення до нової інформації.

Як приклад наводиться ситуація: людина курить, але разом з тим знає, що паління шкідливе. У неї виникає дисонанс, вийти з якого можна трьома шляхами: а) змінити поведінку, тобто кинути палити; б) змінити знання, у цьому випадку - переконати себе в тім, що всі міркування про шкоду паління як мінімум недостовірні, перебільшують небезпеку; в) обережно ставитися до нової інформації щодо шкоди паління, тобто попросту ігнорувати її.

В 80-90х р. виник неодисонанс, який наголошує, що дисонанс виникає у випадках невідповідності самих значимих для людини міркувань, що входять у її Я-Концепцію.

Усі запропоновані теорії мають певні недоліки, такі як недостатня визначеність з головними поняттями й обмеженість когнітивної структури індивіда трьома елементами.

Психоаналіз. Сучасні психоаналітичні уявлення про групові процеси своїм корінням уходять до соціально-психологічних поглядів З.Фрейда.

Відомо, що З.Фрейд пояснював особистість невротика через розкриття психологічних механізмів такої первинної групи, як родина. Надалі ці механізми були покладені в основу інтерпретації міжособистісних відносин.

У груповій психології З.Фрейда ключовою фігурою є лідер. Саме відношення членів групи до лідера є зв'язком першого порядку - воно в певному змісті детермінує відносини членів групи один до одного. У випадку порушення зв'язків з лідером група розпадається. Ідентифікація з лідером аж ніяк не припускає однозначно позитивних почуттів стосовно нього. Навпроти, З.Фрейд розглядає ідентифікацію з лідером як механізм захисту проти ворожих почуттів до лідера і як непрямий спосіб стати лідером.

До психоаналітичних теорій відносять:

- 1) динамічна теорія функціонування групи (В. Байон).
- 2) теорія розвитку групи (В. Бенніс, Г. Шепард)
- 3) тривимірна теорія інтерперсональної поведінки (В. Шутц)

Динамічна теорія функціонування групи (В. Байон)

Основний емпіричний матеріал В. Байон одержував в області психотерапії у 50-х р.

Об'єктом спостережень з'явилися терапевтичні групи. На його думку, *група* – це макроваріант індивіда, і, отже, вона характеризується тими ж параметрами, що й окрема особистість, тобто потребами, мотивами, цілями.

В. Байон виділив 2 рівні функціонування групи (внутрігрупової

активності):

1. *Рівень свідомої активності* (діяльність групи спрямована на рішення поставлених завдань).

2. *Рівень несвідомої активності* (рівень групової культури, що утворився на основі синтезу індивідуальних цінностей, потреб і інтересів членів цієї групи)

Між цими рівнями можуть виникати конфлікти в силу невідповідності вимог діяльності й моральних принципів її виконання.

Результатом цього може бути або протистояння групи вимогам ситуації, або ігнорування ситуації, або ігнорування культури на користь вимогам ситуації.

У більшій своїй частині висловлені В. Байоном положення емпірично й експериментально не перевірялися й не одержали особливого поширення в соціальній психології. Вони цікаві лише в тім відношенні, що відбивають проблему можливості аналізу групи як системи за аналогією із системою «особистість», що, безсумнівно, заслуговує на увагу.

Теорія розвитку групи (В. Бенніс, Г. Шепард)

Теорію групового розвитку В. Бенніса й Г. Шепарда, сформульовано на початку 50-х рр. й побудовано на осмисленні процесів, що відбуваються в так званих Т-Групах, або групах тренінгу людських відносин, групах самоаналізу.

Т-Група є однією з форм або одним з методів соціально-психологічного тренінгу. Під **соціально-психологічним тренінгом** розуміють навчання знанням, умінням і навичкам міжособистісного спілкування. В основі практики Т-Групи лежить *групова дискусія*. Предметом дискусії є реальні міжособистісні відносини учасників, а завданням є вивчення самою групою її динаміки через аналіз того, що в ній відбувається.

Передбачається, що результатом подібного аналізу буде зростання компетентності особистості відносно власних мотивів, фрустрацій, взагалі можливостей у міжособистісному спілкуванні, а також розуміння мотивів, цілей, стратегій поведінки партнерів по спілкуванню.

Теорія групового розвитку стосується головним чином процесів зміни в Т-Групі на шляху досягнення мети валідної комунікації. Вона включає два основних питання:

1) аналіз перешкод валідної комунікації й 2) аналіз стадій групового розвитку.

Основною перешкодою встановленню валідної комунікації є *ситуація невизначеності*, у якій опиняється кожен з учасників на старті Т-Групи. Учасники скуті у вираженні своїх щирих відносин, реакцій, почуттів, тому що вони не знають, що можна чекати від інших. На думку В. Бенніса й Шепарда, невизначеність стосується двох планів функціонування групи: *питання про владу й питання про взаємозалежність*.

Рішення питання про владу – це рішення питання про лідера, питання про те, хто буде ведучим і на кого випаде роль веденого. На основі вирішення питання про лідера формуються взаємини між членами групи.

Відносини в групі встановлюються залежно від того, як інші ставляться до лідера, а він до інших.

Таким чином, у теорії виділяється *дві фази групового розвитку*:

- 1) вибір лідера.
- 2) встановлення взаємин між членами групи.

Тривимірна теорія інтерперсональної поведінки (В.Шутц)

Основою теорії є положення фрейдизму про те, що соціальне життя дорослої людини фатально визначене досвідом її дитинства.

Суть теорії розкривається в чотирьох постулатах:

1. Принцип 3-х потреб, характерних для кожного індивіда.
2. Принцип визначальної ролі в розвитку особистості раннього дитинства.
3. Принцип сумісності.
4. Принцип групового розвитку.

Принцип 3-х потреб: *потреба включення, потреба в контролі й потреба в любові.*

Включення він розуміє як потребу встановлювати й підтримувати відносини з іншими, що приносять задоволення, тобто як потребу бути включеним у групу. Ступінь включення можна ранжувати від інтенсивної взаємодії до повного відходу від неї.

Потреба у включенні: залежно від характеру задоволення в дитинстві доросла людина в міжособистісних відносинах схильна до прояву:

- недостатньо соціальної поведінки – формується досвідом недостатньої інтеграції в родині, характеризується тенденцією до інтраверсії, відходу від взаємодії, до збереження дистанції між собою й іншими;
- занадто соціальної – формується досвідом надмірного включення, характеризується постійним пошуком контактів, вимагає уваги, нав'язує себе групі, але може увійти в групу, використовуючи й більш тонкі прийоми, наприклад, демонструючи знання й уміння;
- соціальної поведінки – ідеальний тип відносин, що відповідає адекватній інтеграції, безпроблемний у міжособистісних відносинах. Індивід щасливий наодинці із собою й щасливий з людьми. Він включається в групу або не включається в неї - залежно від ситуації. Головне, що несвідомо він ставиться до себе як до особистості, яка заслуговує уваги.

Потреба в контролі: залежно від характеру задоволення в дитинстві доросла людина в міжособистісних відносинах схильна до прояву:

- відмови – тенденція до смиренності й покірності, тобто у відносинах з іншими вона відмовляється від влади й відповідальності, віддаючи перевагу ролі підлеглого;
- автократичності – характеризується тенденцією домінувати над іншими, вона воліє приймати всі рішення не тільки за себе, але також і за інших;
- демократичності – є ідеальним типом, успішно вирішуючи проблеми міжособистісних відносин у сфері контролю. Людина почуває себе

комфортно і у позиції підлеглого, і в позиції носія влади. Залежно від вимог ситуації може віддавати розпорядження, а може приймати їх до виконання.

Потреба в любові (потреба побудови тісних емоційних зв'язків у відносинах з іншими): залежно від характеру задоволення в дитинстві доросла людина в міжособистісних відносинах схильна до прояву таких тенденцій:

- недостатньо особистісна – тенденція уникати тісних взаємин. Людина поверхнево дружна, зберігає емоційну дистанцію й воліє, щоб інші те ж саме здійснювали у відношенні до неї. Основою подібної поведінки є тривога, глибока заклопотаність особистості із приводу того, чи може вона викликати щире ставлення до себе, любов;

- занадто особистісна – бажає тісних емоційних зв'язків і намагається будувати саме такі емоційні відносини. Не стривожена тим, щоб бути улюбленою, підсвідомо думаючи, що вона гідна любові. В.Шутц припустив, що неврози – це форма патології, пов'язана саме з характером задоволення міжособистісної потреби в любові;

- особистісна – емоційні відносини з іншими як правило, не представляють складності, може адекватно почувати себе й у тісних, і у дистантних емоційних відносинах.

Принцип визначальної ролі в розвитку особистості раннього дитинства.

На думку В. Шутца, індивід у взаєминах з іншими в такий спосіб реалізує досвід міжособистісних відносин свого дитинства. Коли він сприймає свою позицію в міжособистісній ситуації, аналогічно своїй позиції у відносинах з батьками в період дитинства, то його доросла поведінка орієнтується на його поведінку в дитинстві стосовно батьків або значимих інших. Якщо ж він сприймає свою дорослу позицію в міжособистісній ситуації подібно позиції своїх батьків у відносинах з ним у дитинстві, його доросла поведінка орієнтована на поведінку його батьків або значимих інших.

Принцип сумісності.

Сумісні групи більш ефективні в досягненні групових цілей, чим групи несумісні. В. Шутц виокремив 3 типи сумісності:

1) сумісність, заснована на взаємному обміні. Максимум такої сумісності має місце, коли сума поведінки, яка виражається і яка є бажаною для однієї особистості дорівнює аналогічній сумі для іншої особистості. А несумісність двох особистостей виявляється в тім, як вони розрізняються відносно цієї суми відповідно в області кожної із трьох міжособистісних потреб;

2) ініціююча сумісність – виявляється, коли прояв контролю, включеності й любові з боку одного збігаються з потребами іншого;

3) реципрокна сумісність – характеризує ступінь, у якому вираження включення, контролю або любові однієї взаємодіючої особистості співпадає з бажаннями іншої у відношенні тих же потреб. Наприклад, діада сумісна, якщо сума включення, що виражається однією особистістю, відповідає сумі включення, бажаної іншою особистістю, що бере участь у взаємодії.

Принцип групового розвитку.

Кожна група у своєму становленні проходить відповідно *етапи включення, контролю, любові*. Формування групи починається саме з рішення питання кожним, залишитися в даній групі або вийти з неї. Лише після вирішення проблеми включення відбувається перехід до фази контролю, тобто до фази розподілу відповідальності й влади. У третій фазі вирішується проблема емоційної інтеграції. У випадку ж розпаду групи її рух іде у зворотному порядку: спочатку порушуються емоційні прихильності, потім руйнуються відносини влади, після чого настає фаза виходу із групи.

Завершуючи розгляд психоаналітичних теорій у сучасній соціальній психології, можна зробити такі зауваження: представники психоаналізу зводять міжособистісні відносини виключно до відносин емоційних і в результаті ігнорують реальну складність соціально-психологічних явищ.

Соціальний інтеракціонізм. Назва інтеракціоністського напрямку походить від поняття «інтеракція», або «соціальна взаємодія», що є ключовим для даного напрямку. На відміну від інших теоретичних підходів у соціальній психології, в основі яких лежать традиційні психологічні підходи й напрямки, інтеракціоністський напрямок прийшов у соціальну психологію із соціології.

Понятійний апарат і проблематика взяті в основному із соціально-психологічних концепцій Дж. Міда. Відправним пунктом аналізу тут є *не окремий індивід*, як в інших теоретичних напрямках соціальної психології, а *соціальний процес*, що розуміється як процес інтеракції індивідів у групі, у суспільстві за допомогою різних засобів, перш за все - символів, мови.

До інтеракціоністських теорій відносять:

- 1) символічний інтеракціонізм (Дж. Мід, Г. Блумер)
- 2) рольові теорії (Р. Лінтон, М. Дойч)
- 3) теорії референтної групи (Г. Хайман, Р. Мертон)

Символічний інтеракціонізм (Дж. Мід, Г. Блумер)

Представники символічного інтеракціонізму приділяють особливо велику увагу проблемам «*символічної комунікації*», тобто спілкуванню, яке здійснюється за допомогою символів.

Символічний інтеракціонізм – це інтеракція, властива тільки людині й припускає створення, передачу, інтерпретацію символів, значень і дії індивіда на їхній основі. Значення символу або значимого жесту варто шукати в реакції тієї особи, якій цей символ адресований. Тільки людина здатна створювати символи й тільки тоді, коли в неї є партнер по спілкуванню.

У зв'язку із цим символічна комунікація трактується як головна ознака, що виділяє людину із тваринного світу. *Особистість розуміється як активна творча істота, що здатна оцінювати й направляти власні дії*. Для успішного здійснення комунікації людина повинна мати здатність „прийняти роль іншого”, тобто зважити на становище тієї людини, якій адресована комунікація. У випадку більш складної взаємодії, у якій бере участь група людей, для успішного здійснення такої взаємодії члену групи доводиться узагальнювати позицію більшості членів даної групи.

Поведінка індивіда визначається в основному трьома змінними:

- структурою особистості;
- роллю;
- референтною групою.

Структура особистості за Дж. Мідом:

- **I** (дослівно – Я) - це імпульсивний, активний, творчий, рушійний початок особистості;

- **Me** (дослівно – Мене, тобто яким мене повинні бачити інші) – це нормативне Я, свого роду внутрішній соціальний контроль, заснований на врахуванні очікувань-вимог значимих інших людей і насамперед «узагальненого іншого». Це нормативне Я контролює й направляє імпульсивне Я у відповідності із засвоєними нормами поведінки з метою успішного, з погляду індивіда, здійснення соціальної взаємодії.

- **Self** („самість” людини, особистість) - являє собою сукупність імпульсивного й нормативного Я, їхню активну взаємодію.

Вацлавик розділив людську комунікацію на:

1. Семантику комунікації (зміст символів).
2. Синтаксис комунікації (передачу інформації).
3. Прагматику комунікації (вплив людей один на одного).

Семантика характеризується:

- надмірністю – достатністю (не обов'язкова для розуміння);
- семантичний шум (коли однакове слово але в особливій вимові не розуміємо).

Синтаксис характеризується:

- суперечливістю пунктуації (неузгодженість вербаліки і невербаліки).

Прагматика характеризується:

- напруженістю (необхідність постійної включеності у взаємодію для того, щоб не втратити суть розмови).

Для вірної інтерпретації символічного інтеракціонізму необхідно знати передісторію взаємин і їхній контекст.

Рольові теорії (Р. Лінтон, М. Дойч)

Сучасні рольові теорії опираються на соціально-психологічні концепції Дж.Міда, пов'язані з поняттям «роль», яке він увів у обіг соціальної психології, але не дав його визначення.

Поняття «соціальна роль» є досить складним, тому що роль являє собою функцію різнопорядкових явищ об'єктивного й суб'єктивного характеру.

Різні автори із західної соціальної психології підходять до вирішення цієї проблеми по-різному.

Наприклад, Р. Лінтон вважає, що *«роль – це динамічний аспект статусу. Індивід у суспільстві займає певний статус, що пов'язаний з іншими статусами. Коли індивід здійснює свої права й обов'язки, що випливають із його статусу, він виконує відповідну роль»*.

М. Дойч і Р. Краусс відзначають, що через різні підходи до розуміння

ролі в соціальній психології недоцільно намагатися шукати всеосяжне визначення, а досить вказати ті аспекти соціальної поведінки, які мають на увазі більшість авторів, коли вони говорять про роль.

Виділяють наступні аспекти:

1. *Роль* як існуюча в суспільстві система очікувань щодо поведінки індивіда, який займає певне положення, у його взаємодії з іншими індивідами.

2. *Роль* як система специфічних очікувань стосовно себе індивіда, який займає певне положення, тобто як він уявляє модель своєї власної поведінки у взаємодії з іншими індивідами.

3. *Роль* як відкрита, спостережувана поведінка індивіда, який займає певне положення.

Як видно, у більшості випадків роль індивіда при її соціально-психологічному розгляді пов'язується з його положенням, статусом.

У роботах, присвячених рольовим теоріям, можна зустріти безліч класифікацій ролей за різними критеріями, а також рольових конфліктів, які більш докладно будуть розглянуті у наступних лекціях.

Теорії референтної групи (Г.Хайман, Р.Мертон)

Розробка теорій референтної групи в сучасній західній соціальній психології пов'язана насамперед з іменами таких авторів як Г.Хайман, Т.Ньюком, М.Шеріф, Г.Келлі, Р.Мертон і ін. Розробка основних положень сучасної теорії референтної групи почалась з 40-х років ХХст.

Термін *«референтна група»* був запропонований американським соціальним психологом Г. Хайманом у 1942 р. М. Хайман не дав визначення цього поняття, а просто використовував його для позначення групи людей, з якою випробуваний порівнював себе при визначенні свого статусу. Пізніше поняття *«референтна група»* позначили як таку групу до якої індивід відносить себе психологічно, і на цінності й норми якої він орієнтується.

Т.Ньюком виділив позитивні й негативні референтні групи.

Позитивною референтною групою вважається така група, норми й орієнтації якої приймаються індивідом і які викликають в індивіда прагнення бути прийнятим цими групами.

Негативною референтною групою вважається така група, що викликає в індивіда прагнення виступити проти її й членом якої він не хоче себе вважати.

На думку Т.Ньюкома, «бунт підлітка» можна вважати проявом поведінки в ситуації, коли батьки виступають для нього як негативна референтна група.

М.Шеріф підкреслював важливість референтної групи у зв'язку з тим, що її норми перетворюються в соціальні установки індивідів, в «систему відліку» не тільки для самооцінки, але й для оцінки явищ соціального життя, для формування всієї «картини світу».

Різноманіття груп, що впливають на індивіда, ставить його в скрутний стан вибору норм, які найчастіше розходяться між собою в різних групах. М. Шеріф запропонував розділяти *групу «членства»* (індивід до неї входить,

але вона не значима для нього) і *референтну групу* (індивід до неї відносить себе психологічно, свідомо або несвідомо).

В якості референтної можуть виступати: групи членства й зовнішні групи, реальні й ідеальні групи, великі й малі групи тощо. При цьому кожен індивід, як правило, має кілька референтних груп, на які він орієнтується й з якими порівнює себе й інших.

Г. Келлі, узагальнивши в 1952 р. попередні дослідження в області теорії референтної групи, виділив наступні *функції* референтної групи:

- *нормативну* – полягає в тім, щоб встановлювати певні стандарти поведінки й змушувати індивідів слідувати ним (ці стандарти поведінки звичайно називають груповими нормами);
- *порівняльно-оцінну* – полягає в тім, що референтна група є тим еталоном для порівняння, за допомогою якого індивід може оцінювати себе й інших;
- *стимулюючу* – стимулює входити до групи.

Слід визнати, що незважаючи на важливість розгляду такого соціально-психологічного феномену як референтна група, в ньому існують певні недоліки: більшість робіт з даної проблеми у західній соціальній психології присвячені окремим емпіричним дослідженням, положення яких не отримали широкого визнання як теоретичного, так і методологічного.

5. Методологія та методи соціально-психологічного дослідження

Соціально-психологічне дослідження – вид наукового дослідження з метою встановлення в поведінці й діяльності людей психологічних закономірностей, обумовлених фактом включення в соціальні (велику й малу) групи, а також психологічних характеристик самих цих груп.

У соціальній психології розрізняють три рівні дослідження: емпіричний, теоретичний і методологічний. Емпіричний рівень являє собою збір первинної інформації, яка фіксує соціально-психологічні факти, і опис отриманих даних, звичайно в рамках певних теоретичних концепцій. Теоретичний рівень дослідження забезпечує пояснення емпіричних даних шляхом співвіднесення їх з результатами інших робіт. Це рівень побудови концептуальних, теоретичних моделей соціально-психологічних процесів і явищ. Методологічний рівень зі змістовної сторони розглядає багаторівневу, системну організацію соціально-психологічних явищ і складових їхніх елементів, співвідношення принципів і категорій, визначає вихідні принципи вивчення цих явищ.

Поняття „методологія” може трактуватися у широкому та вузькому змістах.

У широкому змісті слова *методологія* – це сукупність найбільш загальних, насамперед світоглядних, принципів у їхньому застосуванні до рішення складних теоретичних і практичних завдань, це світоглядна позиція дослідника.

У вузькому змісті слова *методологія* – це вчення про методи наукового

дослідження.

Методологія науки дає характеристику компонентів наукового дослідження – його об'єкта, предмета, завдань дослідження, сукупності дослідницьких методів, засобів і способів, необхідних для їхнього рішення, а також формує подання про послідовність руху дослідника в процесі рішення наукового завдання.

Етапи наукового дослідження

Кожне більш-менш ґрунтовне дослідження має чотири основних етапи:

Перший етап – підготовка дослідження:

- Вивчення стану проблеми. Постановка проблеми, вибір об'єкта й предмета дослідження. Огляд наявних з даної проблеми публікацій.
- Розробка або уточнення вихідної дослідницької концепції. Побудова загалом моделі явища, що цікавить. Висування гіпотез.
- Планування дослідження. Визначення цілей і завдань. Вибір методів і методик.

Другий етап – збір первинної інформації:

- Збір даних і їхній опис.
- У теоретичному дослідженні: пошук і відбір фактів, їхня систематизація, опис під новим кутом зору.

Третій етап – обробка інформації.

Четвертий етап – аналіз отриманої інформації:

- Оцінювання результатів перевірки гіпотез, інтерпретація результатів у рамках вихідної дослідницької концепції.
- Співвіднесення результатів з існуючими концепціями й теоріями.
- Уточнення моделі досліджуваного явища.
- Формулювання загальних висновків і рекомендацій.
- Оцінювання перспектив подальшої розробки проблеми (самотужки й не тільки).

Послідовне проходження перерахованих етапів досить умовне в реальному дослідженні, оскільки практично завжди виникає необхідність коригувати результати попередніх етапів. Важливим є етап вибору методів і методик. Слід розрізняти поняття „метод” та „методика”.

Метод – спосіб виконання чого-небудь, упорядкована робота з фактами й концепціями, принцип і спосіб збору, обробки або аналізу даних, а також принцип впливу на об'єкт.

Методика – форма реалізації методу, сукупність прийомів і операцій (їхня послідовність і взаємозв'язок), процедура або набір процедур для досягнення певної мети.

Вибір методів дослідження обумовлений особливостями об'єкта й предмета дослідження й поставленими цілями. Весь набір методів можна розділити на дві великі групи:

- 1) методи збору інформації
- 2) методи обробки.

Існує й багато інших класифікацій методів соціально-психологічного

дослідження. Так, В.Семенов розрізняє три групи методів:

- 1) *методи емпіричного дослідження,*
- 2) *методи моделювання,*
- 3) *управлінсько-виховні методи*

При цьому до першої групи відносяться всі ті методи, про які піде мова далі. Що ж стосується інших, то вони не мають якої-небудь особливої специфіки саме в соціальній психології.

Методи емпіричного дослідження

- 1) спостереження;
- 2) аналіз документів (методика контент-аналізу);
- 3) опитування (анкетування, інтерв'ювання (метод фокус-груп));
- 4) тестування (у тому числі найпоширеніший соціометричний тест);
- 5) експеримент.

Спостереження є «старим» методом соціальної психології, який іноді протиставляється експерименту як недосконалий метод. **Спостереження** – це описовий метод, що полягає в цілеспрямованому й організованому сприйнятті й реєстрації поведінки досліджуваного об'єкта. Головна проблема, що постає при застосуванні методу спостереження, полягає в тому, як забезпечити фіксацію певних класів характеристик, таким чином, щоб протокол спостереження був зрозумілий й іншому дослідникові. Інше принципове питання – це часовий інтервал, який можна вважати достатнім для фіксації одиниць спостереження. Однак, метод спостереження не такий примітивний, як здається на перший погляд, і, безсумнівно, може з успіхом бути застосований у ряді соціально-психологічних досліджень для отримання попередньої первинної інформації, уточнення напрямку планованого дослідження, та отримання ілюстративних матеріалів

Аналіз документів має велике значення, оскільки за допомогою цього методу можливий аналіз продуктів людської діяльності. Найважливішу роль при вивченні документа грає здатність до розуміння тексту. Проблема розуміння – це особлива проблема психології, але тут вона включається в процес застосування методики, отже, не може не прийматися до уваги. Для подолання „суб'єктивності” при інтерпретації документа дослідником використовують особливий прийом, що одержав назву „контент-аналіз” (аналіз змісту). **Контент-аналіз** – формалізований метод якісно-кількісного аналізу змісту документів з метою виявлення або виміру різних фактів і тенденцій, відбитих у цих документах. Це особливий спосіб аналізу документа, коли в тексті виділяються спеціальні одиниці, а потім підраховується частота їхньої появи. Контент-аналіз доречно застосовувати тільки в тих випадках, коли дослідник має справу з великим масивом інформації, коли доводиться аналізувати численні тексти. Практично цей метод застосовується в соціальній психології при дослідженнях в області масових комунікацій.

Опитування – метод, який передбачає отримання відповідей досліджуваного на конкретні питання дослідника. Даний метод є досить розповсюдженим у соціально-психологічних дослідженнях. Серед численних

видів опитувань у соціальній психології найбільше поширення мають **інтерв'ю** (усне опитування) й **анкети** (письмове опитування). Головні методологічні проблеми, які виникають при застосуванні цих методів, полягають у конструюванні опитувальника. На противагу розповсюдженому непрофесійному погляду, що опитування – самий легкий для застосування метод, можна стверджувати, що гарне опитування – це один із самих складних методів соціально-психологічного дослідження.

Специфічним для соціальної психології є метод фокус-групи як специфічний вид групового інтерв'ю. **Фокусоване групове глибинне інтерв'ю** відносять до числа так званих „гнучких” або „якісних” методів соціологічного дослідження. Основна сфера застосування фокус-групових досліджень - це традиційний маркетинг товарів і послуг, маркетинг некомерційних організацій, пов'язаний в основному з оцінкою ефективності різних соціальних проектів і програм, політичний маркетинг, пов'язаний з вивченням іміджів політичних діячів, організацій і їхніх програм ті документів.

Тестування – метод, під час застосування якого досліджувані виконують певні дії відповідно завданню дослідника. Тести не є специфічним соціально-психологічним методом, вони широко застосовуються в різних областях психології. Коли говорять про застосування тестів у соціальній психології, мають на увазі найчастіше так звані особистісні тести. Але й цей різновид тестів, як відомо, застосовується й у загальнопсихологічних дослідженнях особистості, тому ніякої особливої специфіки в соціально-психологічному дослідженні для застосування цього методу не має. У соціальній психології тести можуть застосовуватися як допоміжний засіб дослідження. Дані їх обов'язково повинні зіставлятися з даними, отриманими за допомогою інших методів. Однак, широке поширення у соціальній психології отримав соціометричний тест. **Соціометрія** – метод соціальної психології, який використовується для діагностики взаємних симпатій та антипатій, статусно-рольових відносин між членами групи, який дозволяє виявити: соціально-психологічну структуру взаємовідносин в малих групах; конкретні позиції її членів в структурі цих взаємовідносин; формальних і неформальних лідерів й аутсайдерів у групі; наявність мікрогруп і зв'язків між ними. Соціометрія передбачає проведення опитування всіх членів групи з наступною математичною та статистичною обробкою його результатів і побудовою соціограми (схема взаємовідносин в групі).

Експеримент виступає в якості одного з основних методів дослідження в соціальній психології. **Експеримент** – метод, який передбачає активне втручання дослідника в діяльність досліджуваних з метою створення кращих умов для вивчення конкретних соціально-психологічних явищ і процесів. Полеміка навколо можливостей і обмежень експериментального методу в цій області є однією із самих гострих. Суть методу: довільне введення експериментатором незалежних змінних і контроль за ними, а також за змінами залежних змінних. Загальною є також вимога виділення контрольної й експериментальної груп, щоб результати вимірів можна було

порівняти з деяким еталоном. В соціальній психології розрізняють такі основні види експерименту: **лабораторний** (організований у спеціально створених штучних умовах) і **природний** (у природних умовах); **констатуючий** (вивчаються необхідні соціально-психологічні явища) і **формуючий** (розвиток певних якостей і властивостей у досліджуваній та групі).